

Potíže s češtinou**Osvědčily se úpravy českého spisovného časování od roku 1957?**

MILAN JELÍNEK

Není třeba připomínat, že se česká spisovná morfologie dost výrazně liší od morfologie běžně mluveného jazyka a že upevňovat její znalost zůstává úkolem školy. Uvedme jen rozdíly mezi spisovnými a obecně českými tvary instrumentálu plurálu, a to zvláště u substantiv rodu mužského a středního. V běžné mluvě Čech napomene chlapce větou *Neházej těma kamenama*, kdežto ve spisovné normě musí zachovat starobylé tvary *těmi kameny*, třebaže mu znějí dost knižně, ne-li archaicky. Odpovídá za to Josef Dobrovský, který zvolil pro svou gramatiku, vydanou v r. 1809, v podstatě jazyk z konce 16. stol. Řekněme hned, že tehdy jinou volbu neměl, i když tím spisovnou češtinu značně zknížnil.

Uvedl jsem příklad na rozdíly mezi spisovnou normou a běžně mluveným jazykem z české deklinace, ale v tomto článku se deklinačními diferencemi zabývat nebudu. Pokusím se odhadnout budoucí vývoj českého skloňování jindy, zvláště bych chtěl upozornit na ty případy, kdy by kodifikace už neměla trvat na tvarech historických. Dnes se věnuji tématu zajímavějšímu: změnám v kodifikaci české spisovné konjugace, které byly provedeny při úpravách českého pravopisu v letech 1957 a 1993. Pokusíme se vysvětlit, co vedlo autory *Pravidel českého pravopisu* k tomu, aby české časování doplnili o obecně české dublety. Chci také odpovědět na otázku, do jaké míry připouštěné běžně mluvené dublety vstoupily do spisovné jazykové praxe a jakou šanci mají do budoucna.

Já vím, že by měla následovat data z českého jazykového korpusu, ale já záměrně nabídnu vlastní jazykové povědomí, které se u mne ustálilo jednak při rozsáhlé četbě současných spisovných textů a při sledování promluv jiných mluvčích, jednak při odpovědích na jazykové dotazy svých kolegů. Budu se také snažit, abych určil stylistické příznaky konkurujících si slovesných tvarů a z toho vyvodil budoucí vývoj českého spisovného tvarosloví. Snad tím přispěji i k větší jistotě pisatelů při užívání spisovného jazyka.

Proberme jednotlivé případy morfologické konkurence u sloves. Bude se držet ustáleného pořadí slovesných vzorů, ale nejprve se zmíníme o dubletách, které se týkají všech nebo několika typů sloves. O tvarech infinitivu v dnešní spisovné češtině jsem už v tomto časopise psal (v čís. 4 ročníku 2003). Konstatoval jsem zánik původního tvaru na *-ti* (*nésti, bráti, mazati* aj.), který se ještě do nedávné doby udržoval tradicí v českém

slovníkářství. Tato forma nabyla tak silného knižního zabarvení, že se jí i v textech celkově knižních přestalo užívat. Sotva si můžeme dnes představit, že by i starší uživatelé spisovné češtiny dali přednost infinitivu na *-ti*, např. *Chci Vám sdělit novinu* (puristé užívání slovesa *sdělit/sdělovat* omezovali, protože svým významem a tvořením připomínalo německé *mitteilen*, ale sloveso bylo v češtině obecně přijato). Pravda, dodnes můžeme u starých intelektuálů tu a tam infinitiv na *-ti* zachytit, ale jsou to jen výjimky ze současného spisovného úzu. V posledním půlstoletí tedy bylo infinitivní *-ti* v podstatě pohřbeno.

Rozpaky bývají při užívání infinitivního *-t* u sloves typu *peče*. Snad tvar *pečí* nezní tak staromódně jako *nésti*. Běžně užívaný tvar *pečt* je rozšířen o nepůvodní, analogické *-t* (infinitiv *pečí* vznikl z *pekti*, kde je přípona *-ti* už přítomná). Jazyk však historie nedbá, pro jeho současný stav se znakem infinitivního významu stalo *-t*. *Pravidla* v r. 1993 povýšila infinitivy typu *pečt* do stavu spisovného, a tak se jim nemusíme vyhýbat, i když hodně starších lidí je pocituje za hovorové.

O přípustnosti ve spisovné normě pochybují mnozí uživatelé spisovné češtiny při užívání přípony *-m* vedle varianty *-me* v 1. os. plur. přítentu. Obě přípony si konkurují u slovesných typů, které tvoří 1. os. sing. na samohlásku *-u* nebo po palatálních souhláskách na *-i* (ale s touto příponou jsou potíže, jak ukážeme dále). Opravdu si můžeme vybírat mezi tvarem *nesem/neseme*, *berem/bereme*, *mažem/mažeme*, *kupujem/kupujeme* aj. Oba tvary jsou doloženy už od nejstarších časů. Zdá se, že mírnou převahu má podoba s koncovým *-me* (*neseme*, *bereme* atd.), ale běžně se uplatňuje, a to zejména v mluveném jazyce, také varianta s *-m* (*nesem*, *berem*). Vzhledem k tomu, že se oba tvary drží ve spisovném úzu a že nejsou zřetelně rozlišeny stylistickým příznakem, právem se uvádějí vedle sebe jako spisovné dublety. Jen formu s koncovkou *-me* má ovšem 1. os. plur. u sloves, která tvoří 1. os. sing. příponou *-m* (plur. *prosíme* – sing. *prosím*, podobně *trpíme* – *trpím*, *děláme* – *dělám* aj.).

Pravidla a také současné mluvnice spisovné češtiny nepřijaly do spisovné normy české nářeční tvary v minulém čase bez koncového *-l* (*nes*, *ved*, *pek* atd.). Nejen na Moravě a ve Slezsku, ale i v Čechách se tyto tvary cítí jako nespisovné a zdá se, že si ani v budoucnu cestu do spisovné normy neproklestí. Zůstávají tedy v platnosti jediné formy na *-l* (např. *nesl za to odpovědnost*, nik. *nes*).

Uživatel spisovné češtiny má potíže jen s tvořením forem minulého času u slovesných typů *tiskne* a *tne*. Vedle běžnější podoby *tiskl* se poměrně často setkáváme s variantou *tisknul*. Formant *-nu-* se do tohoto tvaru dostal analogií podle sloves typu *minul* a zejména podle sloves tvořených jedinou souhláskou nebo skupinou souhlásek (*hnul*, *schnul*). *Pravidla* z roku 1993 zde ve shodě se spisovným územ zavedla dublety (např. *píchl/píchnul*, *švihl/švihnul*), a tak uživatelům spisovné češtiny usnadnila volbu potřebného tvaru. Přimlouval bych se za to, aby se tvary s forman-

tem *-nu-* mohly tvořit ode všech sloves typu *tiskne*. Konkurenční formy bez formantu *-nu-* měl by si ovšem uživatel spisovné češtiny ověřovat v *Pravidlech*, aby nepodléhal vlivu svého nářečí nebo obecné češtiny. Tak se např. u slovesa *vyhnout se* tvoří minulý čas s formantem *-nu-* (*vyhnul se*), ale u některých mluvčích a pisatelů s ním soutěží nářeční dubleta *vyhl se*. Nahlédnutím do *Pravidel* lze se přesvědčit o tom, že tento tvar nebyl zařazen do spisovné normy.

S potížemi se řada autorů potýká při tvoření minulého času od sloves typu *zatne*: vedle starobylého tvaru *zaťal se* ve spisovné normě šíří podoba novější: *zatlul*. Distribuce obou tvarů není ve spisovném jazyce stejná. V původním významu převažuje forma *zatlul* (např. *sekyru*), v přenesené platnosti vzrůstá frekvence tvaru původního: např. *zaťal zuby*. Obecně lze říci, že se původní formy bez *-nu-* drží u sloves typu *zatne* pevněji než u sloves typu *tiskne*. Ale u obou typů můžeme konstatovat, že u nich vzrůstá frekvence podob analogických s *-nu-*, a že se tedy spisovný jazyk pomalu zbavuje původní formální rozmanitosti.

Při poslední úpravě *Pravidel* asi nejvíc vzrušilo uživatele spisovné češtiny připuštění tvarových dublet u slovesného typu *sázet*. Až do r. 1993 se kromě několika desítek výjimek požadoval u těchto sloves ve 3. os. plur. tvar na *-ejí* (*sázejí, vyrábějí* atd.), což bylo ve shodě s historií našeho jazyka. Ve škole se žáci učili postupovat podle tvaru imperativu: zněl-li tvar rozkazovacího způsobu na *-ej* (*sázej*), měla se 3. os. plur. tvořit příponou *-ejí*, nikoli *-í* (*sázejí*). Připuštění spisovných dublet *-ejí/í* (*sázejí/sází*) sice usnadnilo uživatelům spisovné češtiny rozhodování (nemohou se dopustit chyby proti spisovné normě), ale dubleta na *-í* nemá oporu ani v obecné češtině, ani ve většině českých nářečí. Musíme konstatovat, že tato dubleta je umělá a že byla do spisovné normy přijata jen proto, že se ve spisovných textech objevovala poměrně často jako chyba (*staří lidé často vypráví [místo vyprávějí] o době mladosti*).

Soudím, že jsme měli i nadále ctít ve spisovném jazyce pravidlo, podle něhož u vzoru *sází* zůstává zachován starobylý tvar 3. os. plur. *sázejí*. Snad stačilo, aby byl rozhojněn počet výjimek o slovesa, u nichž tvar imperativu nenapovídá formu 3. os. plur. *-ejí* (např. u slovesa *stavět* je běžný imperativ *stav*, ale pro 3. os. plur. byla předepsána forma *stavějí*). Kritizují-li úpravu časování sloves typu *sázet*, nežádám ovšem restituci stavu před rokem 1993. Ať dnešní stav zůstane zachován. Průzkum publicistických textů mě ostatně přesvědčil, že nehistorické tvary 3. os. plur. na *-í* se ve spisovném jazyce rychle šíří.

Co zajisté uživatelům spisovné češtiny neušlo, je zřetelný úbytek nebo dokonce zánik dublet se souhláskovou alternací v přítomnosti. Už při úpravě pravopisu v r. 1957 byly u sloves patřících ke vzoru *peče* připojeny analogické dublety *peču – pečou*. Tím se otevřela cesta k vytlačení původních tvarů s alternací *k – č* (*peku – pečeš*) ze spisovného jazyka. Proces byl završen vydáním *Pravidel* v r. 1993: jako spisovné jsou zde uvedeny jen

tvary *peču* – *pečou*. Dublety zůstaly zachovány jen u slovesa *moci*//*mocť*: *mohu*, *mohou* – *můžu*, *můžou*. I zde však původních tvarů s alternací ubývá. Dodejme, že v r. 1957 byla připojena analogická dubleta i ve tvaru imperativu: vedle *pec*, *pecme*, *pecte* byly jako spisovné uznány tvary s *-č*.

U vzoru *peče* se souhlásková alternace odstranila příkloněním tvarů 1. os. sing., 3. os. plur. a imperativu k hláskovým podobám 2. a 3. os. sing. a 1. a 2. os. plur. (*peču*, *pečou*, *peč* podle *pečeš*, *peče*, *pečeme* aj.). Stejným směrem postupovalo hláskové vyrovnávání tvarů u sloves typu *tře*: místo forem *tru*, *trou*, které ze živého jazyka takřka vymizely, upevnily se ve spisovné normě analogické tvary *třu*, *třou*. U slovesného typu *bere*, u něhož historicky zdůvodněné tvary zněly *béřeš*, *běře*, *běřeme*, *běřete*, došlo k postupu obrácení: nad hláskovou alternací zvítězilo *-r-* z 1. os. sing., 3. os. plur. a imperativu (*beru* atd). Poznamenejme ještě, že alternaci uniká řada sloves typu *maže* přesunem k typu *dělá* (např. *kouše*//*kousá*, *klouže*//*klouzá*, *skáče*//*skáká*).

U tvarů *peču* – *pečou* a *třu* – *třou* nás překvapuje, že se zde neprovedla přehláska po měkkých souhláskách. Jde však o novotvary, které vznikly zřejmě pod vlivem sloves, u nichž nebyly k přehlásce předpoklady. U sloves typu *maže* dlouho soutěžily v 1. os. sing. a 3. os. plur. tvary přehlasované s nepřehlasovanými: *maži*, *maží* – *mažu*, *mažou*. Pravidla z r. 1993 rozhodla tuto konkurenci ve prospěch tvarů nepřehlasovaných (*mažu*, *mažou*), které zvítězily v obecné češtině a stále víc se uplatňovaly také v projevech spisovných. Jen u jednoho slovesa byly ponechány tvary dubletní: *píšu*//*píši*, ale spisovná praxe se i zde hlásí k podobě nepřehlasované. Autoři Pravidel asi vzali v úvahu, že se toto sloveso dostává často do textů s celkovým zaměřením knižním.

Také u sloves patřících ke vzorům *kryje* a *kupuje* připojila Pravidla z r. 1993 ke tvarům přehlasovaným (*kryji*, *kryjí*) dublety na *-ju* a *-jou* (*kryju*, *kryjou* – *kupuju*, *kupujou*). Tyto tvary pronikaly často do spisovných projevů mluvených a čím dále tím více se objevovaly i v textech psaných. Zdá se, že si tvary 3. os. plur. *kryjou*, *kupujou* zachovávají hovorový příznak, a to silnější než 1. os. sing. *kryju*, *kupuju*. Jinak ovšem je třeba uvítat, že se tyto tvary dostaly do spisovné normy.

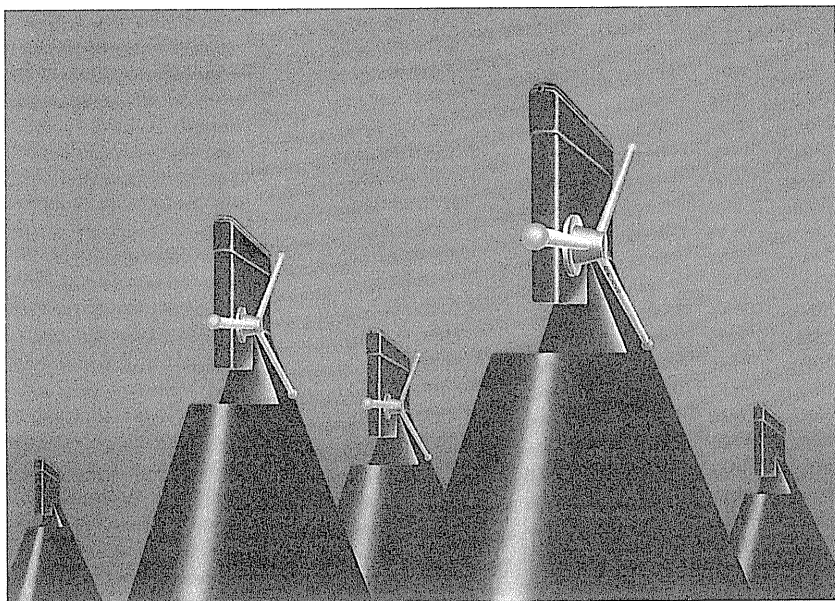
Ve výčtu unifikačních pohybů v časovací soustavě bychom mohli pokračovat, ale snad jsme nejdůležitější změny připomenuli. Kodifikace mohla nové tvary včlenit do spisovné normy jako dublety nebo jimi nahradit tvary už archaizované teprve tehdy, kdy se změnila orientace české jazykovědy – kdy byla historicky zaměřená lingvistika nahrazena synchronním strukturalistickým pojetím jazyka. Došlo k tomu ve 20. a na počátku 30. let 20. stol. Už dříve sice kodifikace spisovného jazyka uváděla jako kritérium pro zespisovnění některého gramatického prostředku jeho existenci ve spisovném úzu, ale prioritu dávala historickým souvislostem prostředku. Můžeme se o tom přesvědčit v kodifikačních zásadách do spisovné normy např. v gramatikách J. Gebauera nebo v člancích J. Zubaté-

ho a V. Ertla. Značnou roli hraje historické měřítko ještě v gramatice a kodifikačních člancích Fr. Trávníčka.

Změny v kodifikaci časování od 50. let 20. stol., které jsou zachyceny v nových vydáních *Pravidel českého pravopisu* od r. 1957 a v mluvnicích spisovné češtiny počínajíc *Českou mluvnicí* B. Havrána a Al. Jedličky z r. 1960, přispěly k odknižnění spisovné normy, a tím i k jejímu sblížení s běžně mluveným jazykem (představovaným v Čechách a na části Moravy obecnou češtinou). Není třeba blíže rozvádět, že to znamená i značnou úlevu pro uživatele spisovné češtiny.

V příštích desetiletích budou zřejmě na řadě úpravy české deklinace. Už jsme se zmínili o knižnosti tvarů v instrumentálu plurálu substantiv i adjektiv, zde ještě upozorníme na knižnost tvarů adjektivního atributu u substantiv středního rodu v plurálu (např. *červená vína podražila*//*červené vína podražily*). S úpravami však není třeba pospíchat. Každá změna v kodifikaci musí být dobře uvážena a pro její provedení musí být získána většina uživatelů spisovného jazyka.

■

Konrad Klapheck, Válka, 1965